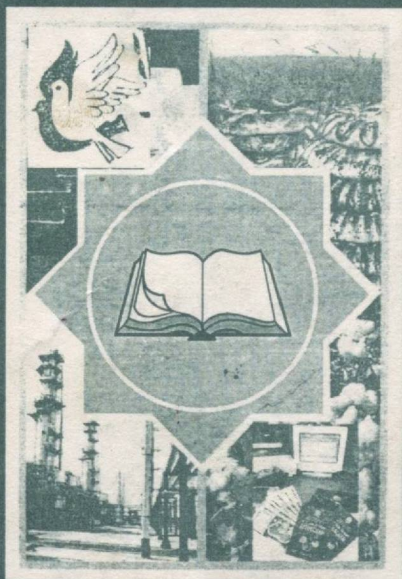

25777
Ю 0

Абдурахим ЭРКАЕВ

МАЪНАВИЯТ ВА ИҚТИСОДИЁТ

2008 A-3123

Абдирахим ЭРКАЕВ

МАЪНАВИЯТ ВА ИҚТИСОДИЁТ

Қарши
“Насаф” нашриёти
2000

Иқтисодий юксалиш ва маънавий камолот тушунчалари ўзаро бир-бирини тўлдирганида ва ботиний уйғунлашгандагина - жамиятнинг эртаси порлоқ ва буюк бўлади. Таниқли файласуф Абдирахим Эркаевнинг "Маънавият ва иқтисод" китобини мутолаа қилсангиз бу фикрнинг тўғрилигига ўзингиз ҳам амин бўласиз, азиз китобхон!

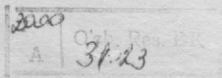
Такризчилар: Мейли ОРИПОВ, фалсафа фанлари номзоди, доцент.
Шойкул КАРИМОВ, иқтисод фанлари номзоди, доцент.

Мухаррир: Темирпўлат ТИЛЛАЕВ

Мазкур рисола фан-техника Давлат қўмитаси вилоят бўлими билан тузилган шартнома асосида тайёрланган.

Э $\frac{4702620201 - 26}{376(06)2000}$ 26-2000 © А.Эркаев - 2000

ISBN 5-7323 - 0242-5

25777
10 0

СЎЗ БОШИ

Мустақил Ўзбекистонда жамиятни тубдан янгилаш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш борасида кўплаб изланишлар олиб борилмоқда, изчил амалий сиёсат ўтказилаётир.

Эндиликда илмий нашрларда, олимлар ва сиёсий арбоблар маърузаларида, нутқларида "тараққиётнинг ўзбек модели" ибораси тез-тез учрай бошлади.

Ўзбек моделининг назарий концептуал асослари Президент И.А.Каримов асарларида ўз аксини топган. У фақат иқтисодий моделгина эмас, шунингдек кенг маънода миллий тикланиш ва ижтимоий тараққиёт модели ҳамдир. Ўзбек модели тараққиётнинг бошқа миллий моделларидан фарқ қилади. Чунки у мамлакатимизнинг юзага чиққан ва потенциал иқтисодий имкониятларини, табиий бойликлари, геополитик шароити, демографик ва миллий хусусиятлари, тарихи, маънавий-маданий мероси, халқнинг онги, психологиясини ҳисобга олиб шакллантирилган.

Президент Ислам Каримов иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги дастурий маърузаларида янги босқичда мамлакатимиз олдида турган улуғвор мақсадларни санаб ўтди. Улар орасида "ривожланган давлатларнинг тажриба ва тараққиёт моделларидан кўр-кўрона нусха кўчирмаган ҳолда, уларга хос юксак ҳаёт даражаси ва сифатига эришиш" деган мақсад бор.

Президентимиз сўзларида ушбу мақсадни эътироф этишдан ташқари, ўзбек моделининг бошқа давлатлар тараққиёт моделларидан фарқ қилиши таъкидлаб ўтилган.

Дарҳақиқат, ўзбек моделида иқтисодиёт билан бир қаторда маънавият ҳам етакчи роль ўйнайди. Образли қилиб таърифлайдиган бўлсак, иқтисодиёт ва маънавият мамлакатимиз тараққиётининг қўш қанотларидир. Шу боис уларнинг ўзаро муносабатлари, алоқадорлигини илмий таҳлил этиш долзарбликдан ҳоли эмас. Зеро, у иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришда маънавий омилларни, маънавиятни юксалтиришда иқтисодий омилларни яхшироқ ҳисобга олиш имконини беради.

Шунингдек, миллий мафкура концепциянинг муайян йўналишларини яратишда ундан фойдаланиш мумкин.

ДАСТЛАБКИ ҚАЙДЛАР

Инсоннинг ҳар қандай фаолияти, ҳар қандай ҳатти-ҳаракати ё табиат билан, ё жамият билан, оила аъзолари, бошқа кишилар билан муайян муносабатни юзага келтириш, муайян алоқани, ўзаро таъсирни амалга оширишдир. Шу боис инсоннинг онгли фаолияти аввало ахлоқ ва ҳуқуқ, қолаверса, умуман маънавият нуқтаи назаридан баҳоланади. Инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти нафақат иқтисодий, шунингдек ўзининг маънавий жиҳатларига эга. Иқтисодиёт билан маънавиятга бир хил катта аҳамият берган жамият ўзининг уйғун, йирик ижтимоий зиддиятларсиз ва қарама-қаршиликларсиз барқарор тараққий этиши учун замин яратади. Гап иқтисодиётнинг моддий бойликлар, маънавиятнинг эса ақлий ва ҳиссий - руҳоний - бойликлар яратиши, жамиятга бу бойликларнинг ҳар иккаласи ҳам кераклиги устида кетаётгани йўқ. Балки гап маънавият ва иқтисодиётнинг ўзаро таъсири устида кетаяпти.

Иқтисодиётнинг маънавият билан алоқалари жуда ранг-баранг ва мураккабдир. Иқтисодиёт маънавият ривожланиши учун моддий шарт-шароитлар яратади. Иқтисодиёт эҳтиёжлари, талаблари маънавиятга нисбатан "буюртмачи" вазифасини ўтайди. Масалан, янги технологиялар яратиш, меҳнат қуролларини такомиллаштириш ва шу қабилар илм-фанни, техник ижодкорликни ривожлантиришга хизмат қилади. Ишлаб чиқариш жараёнининг мураккаблашувига, илмталаблигининг ошишига яраша ишчи ва мутахассисларда янги меҳнат кўникмалари ҳосил бўлишини, уларнинг малакаси муттасил ўсиб боришини тақозо этади. Бу эса жамиятда кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш, умуман тарбия ва таълим тизими ривожланишига, маънавий-психологик муҳит ўзгаришига, ишлаб чиқаришда ва турмушда рационализаторлик, ихтирочилик, техник ижодкорликка мойиллик кучайишига таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, турли товарларни, маҳсулотларни ва хизмат турларини харидорлар маълумотига етказиш эҳтиёжи ҳар хил кўرғазмалар, шоу томошалар, конкурслар, лотереялар ва ниҳоят, реклама-ахборот индустриясини вужудга келтирди.

Ўз навбатида маънавиятнинг ўсиши, илмий-техника кашфиётлари, аҳоли билимларининг ва малакасининг ошиши, иқтисодий тафаккурининг ўзгариши, юксак оморлар ва ижтимоий марраларни кўзлаш, янгиликларга интилиш иқтисодиётни ривожлантиради. Аммо иқтисодиёт ва маънавият ўртасида доимий равишда мавжуд бўлган зиддиятлар ҳам бор. Улар тараққиёт моделида ҳисобга олиниши лозим, акс ҳолда модель кутилган самарани бермайди.

Иқтисодиёт ва маънавият реал инсон эҳтиёжларидан, жамиятнинг аниқ вазифаларидан ажралиб қолсалар, ўз мақсадларини бел-

гилашда адашиб кетадилар. Бундай ҳолларда иқтисод иқтисод учун, капитални айлантириб, фақат фойда олиш учун бўлиб қолади. Ушбу мақсадга, гўеки, бутун ҷамият ҳам, алоҳида инсон ҳам бўйсунishi, маънавият эса иқтисодиётнинг мафкуравий хизматкорига, чўриси-га айланиши лозим бўлиб қолади. Бошқача айтганда, инсон камолотидан, ҷамият ривожланишининг аниқ вазифаларидан, мақсадларидан ажралган иқтисодиёт маънавиятни инкор қилади.

Ва, аксинча, конкрет инсонни ўйламайдиган маънавият ҳавойи, сароб, мавҳум оморларга (идеалларга) интилади, нафс ва хирсни инкор этиш баҳонасида аслида иқтисодий ривожланишни инкор этади, ҳатто ўзининг энг кескин кўринишларида зоҳидлик ва таркидунёчиликни оқлайди.

Ўз-ўзидан маълумки, ўзбек моделида иқтисодиёт ва маънавият муносабатлари, уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсири масаласи тўғри ҳал қилинмоғи лозим. Фойда олиш иқтисодиётнинг тор хусусий мақсадидир, аммо унинг асосий ижтимоий мақсади одамларнинг моддий эҳтиёжларини қондириш, маънавий эҳтиёжлари қондирилиши учун шароит яратишдир. Иқтисодиётнинг ижтимоий вазифаси - инсон учун хизмат қилиши лозимлигини эса ҷамиятга маънавият эслатиб туради. Тараққиёт моделида фақат иқтисодиётга эътибор берилса, ҷамиятни уйғун ривожлантириш, айниқса маънавий маданиятни юксалтириш, одамлар ўртасидаги муносабатларни инсонпарварлик ва ахлоқийлик асосида қуриш қийин бўлади. Моделда маънавиятга устунлик берилса, унда иқтисодий қонунларга беписанд қараш, волюнтаризмга ён бериш, иқтисодиётнинг мафкурага бўйсуниб қолиши ҳавфи туғилади. Собиқ социалистик мамлакатлар бундай сиёсатни ўз вақтида бошидан кечирган эдилар. Бугунги кунда у Корея Ҳалқ Демократик Республикасида "чуче" назариясида давом этмоқда.

Масалала ғарб олимлари муносабати

Маънавият ва иқтисодиёт муносабати, ўзаро таъсири масаласида ғарб илм-фанида икки хил қарама-қарши қарашлар қарор топган. Биринчиси - яқин ўтмишдан бизга яхши маълум бўлган марксистик қарашлар. Тарихни материалистик тушунишга биноан, ижтимоий ҳаётда иқтисодиёт ҳал қилувчи роль ўйнайди. Ахлоқий, ҳуқуқий, эстетик меъёрлар, оморлар, эътиқод, дунёқараш, дин, урф-одатлар иқтисодий пойдевор (базис) устида вужудга келадиган қурилмалар, яъни устқурмадир. Пойдевор ўзгариши билан устқурма ҳам ўзгаради. Демак, марксизмга биноан, иқтисодиёт маънавиятга нисбатан белгиловчи омилдир. Тўғри, марксизм маънавий маданият иқтисодиётига акс таъсир, айрим ҳолларда жиддий акс таъсир кўрсатади, деб тан олади. Лекин барибир маънавиятга ик-

киламчи ҳодиса - иқтисодиётнинг ҳосиласи, деб қарайди.

Иккинчиси - кўпроқ атоқли немис мутафаккири Макс Вебер, қисман машҳур француз социологи Э.Дюркгейм қарашларидир. Бу қарашлар ўқувчиларга яхши маълум бўлмагани учун, у ҳақда батафсилроқ тўхташни лозим топдик.

М.Вебер қарешларига мувофиқ, маънавият жамият ҳаётида, жумладан меҳнатга муайян муносабатлар шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Янада аниқроқ айтилса, эътиқод, ахлоқий меъёрлар ва оморлар иқтисодиёт ривожланишини белгиллаган. Вебер ўз хулосаларини протестант ахлоқининг замонавий ғарбий-европий тамаддуннинг вужудга келиши ва ривожланишига таъсири орқали исботлашга уринади. У ўзининг муайян зиддиятлардан холи бўлмаган "Протестант этикаси ва капитализм руҳи" асарида капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари, қадриятлари шаклланишига протестантизмнинг, айниқса унинг пуританий мазҳабларининг ахлоқий меъёрлари, биринчи навбатда ҳалол ва тиришқоқ меҳнат қилиш орқали ўз аҳволини, турмушини яхшилашга интилиш лозим, деган талаби ҳамда ижтимоий ҳаётни ва турмуш тарзини, шу жумладан ишлаб чиқаришни муттасил рационаллаштиришга қаратилган мўлжали белгиловчи таъсир кўрсатганини эътироф этади.

Протестантизмдан аввалги христианчиликдаги диний оқимлар, бошқа динлар (ислом, буддизм) одамларга камсуқумлик, қаноат, нафс ва ҳирсни жиловлаш, камтарона турмуш кечиришни тез-тез эслатиб келган. Протестантизм ахлоқи ҳам бу қадриятларни тарғиб этди, аммо шу билан бир қаторда шахс манфаатини ва индивидуализмни чегараламади, балки тиришқоқ меҳнат қилиш талаби билан уларни бирлаштириб, рағбатлантирди.

Ўзидан аввалги диний эътиқодлардан - католицизм ва православиедан фарқли, протестантизм оламни, турмуш тарзини оқилона - амалий ўзгартириш мумкинлигини, бунда инсон четдан, черковдан, азиз авлиёлардан мўжиза кутмасдан, фақат худога сидқидилдан эътиқод қилиб, ўз кучига, меҳнатига таяниши лозимлигини ахлоқий меъёр, ижтимоий омор даражасига кўтарди. Мартин Лютер таълимотига бориб тақаладиган (XVI аср) бу меъёрнинг, оморнинг диний жиҳатларини, протестантизмнинг турли мазҳаблари ўртасидаги ушбу масала бўйича умумийликни ва баъзи бир нозик ўзига хосликни таҳлил қилишни биз мақсад қилиб қўйганимиз йўқ. Фақат шуни эътироф этмоқчимизки, Мартин Лютер ва бошқа мазҳаблар асосчилари махкур ғояни христиан динининг арконий ақидаларидан бири - туғилишидан гуноҳқор банда сифатида оламга келади инсон боласининг руҳини ҳалос этиш масаласи доирасида олға сурган ва асослаган. (Протестантизм асосчилари М.Лютер, И.Цвингли ва Ж.Кальвин капитализмнинг илк назариячиларидан

бўлган эканда, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Улар руҳонийлар сифатида иқтисодийни ислоҳ қилишни ҳаёлларига ҳам келтирмаганлар. Тадбиркорликка шахсий муносабатлари эса салбий бўлган. Лекин улар яратган диний оқимнинг асосий тамойиллари капитализм ривожланиши учун маънавий негизлардан бири бўлгани шубҳасиз).

М.Вебер ҳалол, тиришқоқ меҳнат протестантизмда диний жасорат, "дунёвий зухудлик" мақоми касб этади, деб ҳисоблайди. (Вебер протестантизмнинг замонавий капиталистик ҳўжалик фаолияти шаклланишига эмас, балки "капитализм руҳи" шаклланишига таъсири ҳақида сўз юритади. У замонавий капиталистик ҳўжалик ҳеч қандай диний таълимотнинг ёрдамига муҳтож эмаслигини, аксинча, капиталистик ҳўжалик фаолияти иқтисодийга черков аралашувининг ҳар қандай кўриниши ҳалал беради, деб ҳисоблашини алоҳида таъкидлайди. Ушбу муносабат билан ўзбек моделидаги иқтисодий мафкурадан холи бўлиши лозимлиги тамойилини эсланг).

Капитализм руҳига, иқтисодий рақобатга, товар-пул ва меҳнат рақобатида католицизм ва православиега нисбатан протестантизм мосроқ эди. Шу боис протестантизм кўпроқ тарқалган жойларда капитализм нисбатан тезроқ ривожланди. Фарб мамлакатларининг тараққиёт даражасини ўзаро таққосласак, католик дини ҳукмронлик қилган Испания, Португалия, Лотин Америкаси, Польша ёки православие ҳукмронлик қилган Юнонистон, Югославия, Руминия, Россия, Болгария, Белоруссия, Украина, Молдавия каби мамлакатлар протестантизм кўпроқ тарқалган Шимолий Америка (АҚШ, Канада), Англия, Германия, Франция, Швейцария, Дания, Голландия, Белгия, Швеция каби мамлакатлардан ижтимоий тараққиётда ҳазир ҳам анча орқада эканлигининг гувоҳи бўламиз.

Юқоридаги мулоҳазалардан христианликнинг бошқа оқимлари (католицизм, православие), ёки бошқа динлар (ислом, буддизм) меҳнатни протестантизмга нисбатан паст қадрлаган эканлар, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Барча динлар ҳалол меҳнатни улуғлаганлар. Жумладан ислом пешона тери билан топилган ҳалол лўқма билан кун кўришни, бола-чақа боқишни ахлокий меъёр даражасига кўтарган.

Лекин улардан фарқли, протестантизм инсон ўз руҳини ибодат орқали эмас, ҳудода сидқидилдан эътиқод қилиш орқали ҳалос этади, деб ҳисоблайди. Эътиқодни эса ақлнинг амалий ишига, яъни меҳнатга айлантиради (ҳалол меҳнат - "дунёвий зухудликдир"). Кишининг ўз касби доирасида эришган муваффақиятига ҳудо томонидан унинг ҳалос этилганлар қаторига киритилганлиги белгиси, деб қарайди. Шу боис протестант учун меҳнат муваффақияти, на-

тижаси бирдан-бир мақсадга айланади.

(Мартин Лютердан 1,5 аср муқаддам шунга ўхшаш ғояни буюк валий Нақшбанд ҳазратлари олға сурган эди - "Дил ба ёр, даст ба қор". Минг афсуски, бу даъват ислом оламида янги ахлоқни ва меҳнатга янги муносабатни вужудга келтира олмади. Чунки, биринчидан, унинг ўзи бир мистик тариқат доирасида олға сурилган эди. Иккинчидан, тасаввуф биров заифлашган бўлсада, ҳали ўз имкониятларини тўла сарфлаб улгурмаган эди. Учинчидан, балки энг асосийси, капитал концентрацияси юз бермаётган, шу боис мазкур даъватга ижтимоий-иқтисодий зарурат, шарт-шароит пишиб етилмаган эди. Қолаверса, тўртинчидан, Лютердан кейин протестантизмни кенг ёйиш ва амалиётга жорий қилишга улкан ҳисса қўшган Кальвин сингари ҳам назариётчи, ҳам ташкилотчи черков ислохотчилари, Томас Мюнцер, Ян Жижка каби халқ доҳийлари тарих саҳнасига чиқди. Протестантизмни қарор топтирган Реформация Европада юз йил давом этган уруш воситасида амалга оширилди. Нидерландия ва Англия инқилоблари протестантизмни янада мустаҳкамлади.

Нақшбанддан кейин биз унинг издошлари орасида кўпроқ ғоявий-мафкуравий давомчиларни кўрамиз, амалий ислохотчиларни эмас. Нақшбанд даъвати меҳнатда, бунёдкорликда моддийлашган амалий эътиқодга айланмади).

Христианликнинг янги оқими сифатида тарих саҳнасига чиққан протестантизмда сўз умуман меҳнат қадри ҳақида эмас, балки муайян шахснинг меҳнати қадри ҳақида, унинг манфаати (бу ерда: муваффақиятга эришиб, худо ярлақанлар қаторига кирганлиги тўғрисида ишора олиш) жамоа манфаати соясида қолиб кетмаслиги лозимлиги ҳақида юритилди. Протестантизм инсоннинг мавжуд ижтимоий ҳолатини меҳнат орқали ўзгартиришга монъелик қилмади, балки рағбатлантирди. Бошқа динлар, диний оқимлар мавжуд ижтимоий муносабатларни тубдан ўзгартирмасдан, фақат таксимллатиришга инсонни ундаган бўлса, протестантизм уларни жиддий ислоҳ қилишга, янги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, янги диний-ахлоқий муносабатларни қарор топтиришга ундаган эди. (Энг қадимги динлардан бўлмиш индуизм ҳатто жамиятда қайси табақа (каста) меҳнатнинг қайси турлари билан шуғулланиши мумкинлигини қатъий қоидалар билан мустаҳкамлаб қўйган. Унга биноан, юқори каста вакиллари қуйи каста вакиллари бажарадиган ишлар билан шуғулланишлари мумкин эмас, ва аксинча. Европада ҳам юқори табақа вакиллари қуйи табақа вакиллари шуғулланадиган ишлардан ҳазар қилар, қуйи табақа вакиллари баъзи бир задогонларга тегишли касблар эшиги ёпилган эди). Протестантизм касбларнинг нотенглигини ва бу билан боғлиқ кас-

бий имтиёзларни мафкуравий жихатдан бекор қилди. Лютер ғояси-ни Вебер қуйидагича ифодалайди: "дунёвий мажбуриятлари (яъни бу дунёнинг мажбуриятларини - А.Э.) бажариш ҳар қандай шароитда Худога маъқул бўлишнинг бирдан бир воситасидир, мана шу - фақат шугина илоҳий ироданинг кўрсатмасидир ва шу боис барча рухсат этилган касблар Худо олдида тенгдирлар" ¹.

Меҳнатга бундай муносабат билан протестантизм Европада феодализм бағрида ўсиб, кундан кун ривожланиб бораётган капиталистик муносабатларга, янги тузумга йўл очганди. Шу сабабли протестантизмни қарор топтирган Реформация нафақат диний ислохотлар ҳаракати эди, у шунингдек янги иқтисодий тузум, янгича ишлаб чиқариш муносабатлари учун кураш ҳаракати ҳам эди.

Адолат юзасидан айтиш лозимки, Вебернинг ўзи Реформацияни диний ислохотлар учун кураш доирасидан чиқадиган ҳодиса, айниқса капиталистик муносабатлар учун кураш, деб қарамайди.

Вебер капитализм ҳўжалик системаси Реформация маҳсули эмас деб ҳисоблайди. Бу тўғри фикр. Ҳўжалик системаси одатда, қарор топган иқтисодий муносабатлар (алмашув, тақсимот, ҳўжалик ҳуқуқи) ва ишлаб чиқариш технологиясининг эришилган даражасидан ташкил топади. Лекин Реформация ўз олдида черковни ислох қилиш, протестантизмни қарор топтиришни мақсад қилиб қўйган экан, унинг дохийларининг субъектив хоҳишидан қатъий назар, у янги ижтимоий муносабатларга, янги тарихий заруратга объектив равишда йўл очган эди. Протестант этикаси - ахлоқий меъёрларининг "капитализм руҳи"ни вужудга келишидаги аҳамиятини Вебернинг ўзи ажойиб тарзда кўрсатиб берди.

Реформация Европанинг қатор мамлакатларида ғалаба қозонмаса, капитализм вужудга келмас эди, деб дадил айтиш мумкин. Аслини олганда, Европа мамлакатлари орасида XIV асрда Италияда илк капитализм куртаклари яққол кўзга ташланиб қолган эди. Айниқса Флоренция, Венеция, Неаполь, Генуя каби князликларда ички товар алмашуви, шарқ ва шимол мамлакатлари билан савдосотиқ яхши йўлга қўйилгани сабабли товар ва пул айланмаси тезлашуви, банкларнинг вужудга келиши, ёлланма меҳнатнинг кенг қўлланиши илк капиталистик муносабатларни юзага келтирган эди. Ғарб Ренессанси (уйғониш даври) ҳам айнан Италияда бошлангани бежиз эмас. Аммо Италияда Реформация ҳаракати ривожланмади. Католик черков ўз мавқеини сақлаб қолди. Шу боис Италия князликлари XVII асрга қелиб XIV-XVI аср биринчи ярмидаги та-раққиёт даражаларини сақлаб қололмадилар, XVI аср иккинчи яр-

1. Вебер М. Избранные произведения. М., "Прогресс", 1990 г., 98-б.

мида Венециядан ташқарилари ҳатто ўз мустақиллигидан айрилдилар. Бу бизнинг халқимиз бошидан кечирган темурийлар давридаги иқтисодий ва маданий ўсишнинг кейинги асрларда таназзулга юз тутиши, орқага кетиш билан алмашганига анча ўхшаб кетади.

XVI-XVII асрнинг биринчи ярмида дунёни "иккига бўлиб олган" кўплаб мамлакатларни мустамлакага айлантирган католик Испания ва Португалия ҳам XVII асрнинг иккинчи ярмидан ортга кетди, капиталистик муносабатларга кенг йўл очолмади. Ваҳоланки, XVI асрда уларда бундай объектив имконият Англия ва Францияга нисбатан анча кўпроқ эди.

Бошқа бир мисол: Испания ва Португалия собиқ мустамлакалари - Лотин Америкаси давлатлари XIX асрда мустақилликларини қўлга киритдилар. Лекин ҳалигача тараққиётда илгарилаб кетганлари йўқ. Уларни Англиянинг собиқ мустамлакалари АҚШ, Канада, Австралия ёки Гонконг билан мутлақо таққослаш мумкин эмас.

Ушбу мисоллар католицизм ва протестантизм ахлоқий меъёрларининг меҳнатга, иқтисодий заруратнинг юзага чиқишига таъсир кўрсатишига жонли мисолдир. Протестантизм бошқа динлардан мистикани тўла инкор этиши билан ажралиб туради. Протестантизмнинг турли йўналишлари, биринчи навбатда пуританий маҳзаблар, айниқса кальвинизм қатъий интизомга риоя қилади. Улар нафақат ҳар қандай дабдабазликни, ортиқча қулайликларни, ҳаёт лаззатларини кишини Худодан чалғитади деб, инкор қилиш билан, шунингдек, умуман ортиқча ҳиссиётни (диний ҳиссиётни, жазавани, мутаасибликни ҳам) тан олмаслиги билан ажралиб туради. Шу боис протестантизм шахс ва жамият ҳаётини, ишлаб чиқаришни, ижтимоий муносабатларни рационализм-оқилоналик асосида қуришга ундайди. Кези келганда айтиб кетиш лозимки, ҳиссиётни инкор қилишни пуританий мазҳаблар фақат ёлғиз Худого сажда қилиш лозим, ундан ўзгага ва қўлдан яратилган нарсаларга сифиниш гуноҳи азим, деган ақида билан бирлаштириб, ҳар қандай шахсга сифинишни, авторитаризмни инкор этди. Ушбу маънода бугунги ғарб сиёсий маданияти асослари шаклланишига ҳам протестантизм маълум ҳисса қўшган.

Ф.Энгельс пуританий талабларни "буржуа тежамкорлиги", деб баҳолайди. Марксизмга мувофиқ, мафкуравий, жумладан диний меъёрлар ва тамойиллар иқтисодий заруратнинг ўзига хос реал, ёки фантастик тарзда ижтимоий онда акс этишидан бошқа нарса эмас. Шу боис К.Маркс ва Ф.Энгельс протестантизмни, унинг асосий меъёрлари ва ахлоқий талабларини диалектик "нозик" мушоҳадалар ёрдамида бевосита ёки билвосита шаклланаётган капитализм заруратидан келтириб чиқаради.

Лекин "тежамкорлик" талаблари хиристианликнинг ўзида илк ўрта асрларда, ҳатто антик ва ундан кейинги даврларда (V асрга-ча), бошқа динларда ҳам мудом мавжуд бўлганини ҳисобга олсак, улар XVI-XVII асрдаги ижтимоий борлиқнинг, яъни шаклланаётган капиталистик муносабатларнинг маҳсули эмаслигига ишонч ҳосил қиламиз. Айни пайтда протестантизм (пуританий мазҳаблар) талаблари ва илк капитализм туғдирган зарурат ўзаро мос келиб қолганлигини эътироф этиш лозим. Илк капитализм протестантизмда гоёвий-мафкуравий таянч топди. Протестантизм эса илк капитализм орқали ўзининг моддий-ижтимоий асосларини кенгайтирди ва оқибатда жамиятда барқарор мустаҳкам мавқе эгаллади.

Маънавият ва иқтисодийётнинг ўзаро таъсири тўғрисида Маркс ва Вебер хулосалари онтологик нуқтаи назардан ўзаро қарама-қарши - материалистик (Маркс) ва идеалистик (Вебер) - хулосалардир, дейиш мумкин. Айниқса Маркс хулосалари масалага асосан онтологик ёндашувнинг натижасидир.

Лекин, назаримизда, масалага онтологик эмас, балки кўпроқ функционал нуқтаи-назардан (яъни ижтимоий ҳодисаларнинг фаолият кўрсатиши ва муайян вазифаларни бажаришидан келиб чиқиб) ёндашиш самаралироққа ўхшайди. (Вебер мулоҳазаларида бу ёндашув кўпроқ ўз аксини топган). Агар шундай қилинса, иқтисодиёт белгилловчи роль ўйнайдими, ёки маънавият, деган маълум даражадаги схоластик баҳсларга ўрин қолмайди. Чунки функционал ёндашув учун онтология олдидаги бош масала сифатида турган моддийлик бирламчи, ёки маънавийлик, қайсиси белгилловчи, деган саволлар иккинчи даражалидир.

Вебер мазкур асарини қуйидаги фикр билан тугатгани диққатга сазавордир: "бу бизнинг маданият ва тарих соҳасидаги сабабий алоқаларнинг биртомонлама материалистик талқинини худди шундай биртомонлама руҳоний сабабият талқини билан алмаштириш ниятида эканлигимизни билдирмайди. Униси ҳам, буниси ҳам тенг даражада қўлланилиши мумкин, бироқ агар улар тадқиқотнинг дастлабки шарти бўлиб эмас, балки хулоса босқичи бўлиб хизмат қилса, иккаласининг ҳам тарихий ҳақиқатни аниқлашга ёрдами кам тегади".¹

Агар маънавият ва иқтисодиётнинг ўзаро таъсирини функционал ёндашувдан келиб чиқиб таҳлил этсак, улар анча мураккаб ва ранг-баранг, ҳар бир муайян ҳолатда ҳар хил эканлигининг, умуман олганда уларнинг ўзаро таъсири бир-бириникидан кам эмаслигининг гувоҳи бўламиз. Меҳнат билан ахлоқ туташмаса, иқтисодий муносабатларда маънавият масалалари, хусусан инсонпарварлик

¹. Вебер М. Ўша асар, 208-б.

талаблари ва меъёрлари етарлича ҳисобга олинмаса, технологик қарашлар устунлик қилса, ишлаб чиқариш ўсган билан, инсоний муносабатлар таназзулга учрайди, бегоналашиш кучаяди. Бу оқибат натижада ижтимоий-иқтисодий таназзулга олиб келиши мумкин.

Иқтисодий ўсиш бўлмаса, халқ турмуш фаровонлиги юксалмаса, маънавиятнинг кўп соҳалари ривожланмайди: халқ таълими, санъат, оммавий-ахборот воситалари, матбаачилик, илм-фаннинг моддий базаси ночор аҳволга тушиб қолади, жамиятнинг ижодий изланишлари сусаяди. Аксинча, турли шакллардаги мафкуравий муросасизлик, мутаассиблик тарқалиши учун имкониятлар пайдо бўлади. Бу ўз навбатида иқтисодиёт ривожланиши учун қўшимча қийинчиликлар туғдиради, чунки иқтисодиётнинг янги технологи-яларга, янги ғояларга бўлган эҳтиёжлари етарлича қондирилмай-ди. Иқтисодий тафаккур давр талабидан ортда қола бошлайди. Ин-сонпарварлик, ҳалоллик етарлича ҳисобга олинмаган жойда иш берувчи билан ишга ёлланувчи ўртасида ижтимоий ҳамкорлик эмас, қарама-қаршилик вужудга келади.

Шу боис ўзбек модели устувор йўналиш сифатида иқтисодиёт билан тенг равишда маънавиятни тан олади, уларни уйғунлашти-ришга уринади.

Маънавиятнинг иқтисодиётга таъсири

Маънавиятнинг иқтисодиётга таъсири, юқорида таъкидланган-дек, биринчи галда жамиятда меҳнатга муносабат қандайлиги-да намоён бўлади. Меҳнат қадриятлар тизимида қандай ўрин тута-ди, у қай даражада эркин? Жамиятнинг турли қатламлари ораси-да меҳнат қилишга, унинг муайян турларга (касбларга) интилиш қандай? Меҳнатнинг рағбатлантирилиши (меҳнатга ҳақ тўлашнинг меъёрлари) қай даражада адолатли? Меҳнатнинг, ишлаб чиқариш-нинг ўзи рационал ташкил этилганми, доимий, муттасил такомил-лашиб боришга, янги технологияларни қабул қилишга унда ички рағбат, интилиш борми ва шу каби бошқа саволларга жавоб жа-миятда қарор топган қадриятлар мезонидан, меҳнатга муноса-батдан, умуман дунёқарашдан келиб чиқади. Иккинчидан, маънави-ятнинг иқтисодиётга таъсири халқ ҳўжалигининг қандай фаолият кўрсатишида намоён бўлади. Масалан, товар-пул муносабатлари-нинг, кредит ва солиқ тизимларининг, бозор инфратузилмалари-нинг ривожланиши кўп жиҳатдан мазкур соҳалардаги эҳтиёжлар-нинг англаб олинишига ва уларни қондириш учун шарт-шароит яратишга, яъни жамиятда шаклланган иқтисодий тафаккурга, ах-лоқий ва ҳуқуқий меъёрларга боғлиқ. Ҳўжалик юритувчи субъект-лар ўртасидаги муносабатларнинг ўзаро ишонч, хайрихоҳлик, қатъ-ий ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларга асосланиши ҳам маънавиятга

боғлиқ. Меҳнат ва ишлаб чиқариш муносабатлари, совет даврида-гидек, иррационал ташкил этилса, ишлаб чиқариш ва умуман иқтисодиёт илмий-техника ютуқларига, янгиланишга очиқ бўлмайди, турғунликка юз тутати. Унга ҳар қандай янгилик мажбурий, зўравонлик асосида жорий этилади, аммо бари-бир кутилган самара бермайди.

Бошқача айтганда, маънавият иқтисодиётнинг ривожланишига, унинг қашшоқлик ёки инертлик даражасига, янгиликларга ва янгиланишга очиқлик даражасига таъсир кўрсатади. Маънавиятнинг меъёрий-баҳолаш хусусияти иқтисодиёт кун тартибига қўйган талабларни бажаришга ёки уларга нисбатан бепарво бўлишга жамиятни ундайди. Биринчи ҳолатда яхши суръатларда иқтисодиёт ва маданият ривожланади. Иккинчи ҳолатда эса жамият турғунликка юз тутаети, бу маънавиятнинг меъёрлаш-баҳолаш тизими ўзгармагунча асрлар бўйлаб давом этиши мумкин. Шарқ мамлакатлари мисоли бун кўрсатиб турибди. Шарқда бир неча асрлар давомида мафкура иқтисодий заруратни инкор қилган, айниқса бу Хитой ва Ҳиндистонда узоқ давом этган. Ислом мамлакатларида ҳам IX-XII асрларда товар-пул муносабатлари, савдо-сотик ривожланиши, жамиятда ижтимоий сафарбарлик ва янгиликларга интилиши юқори даражада бўлгани, жамиятда ўта кескин ижтимоий-синфий зўравонлик ва қарамликнинг йўқлиги (крепостной қарамлик каби), ёлланма меҳнатнинг анча ривожланганлиги илк капиталистик муносабатлар вужудга келиши ва ривожланиши учун объектив иқтисодий шарт-шароит ва зарурат яратган эди. Лекин турли сабабларга кўра (улар орасида иқтисодий, сиёсий, диний-мафкуравий сабаблар бор), оилавий ташкиллаштириш даражасидан ўсиб чиққан, мустақил, "объективлашган", рационал асосга қурилган ишлаб чиқариш корхонаси ва капиталнинг илк жамғарилиши, илк капиталистик бозор инфратузилмаси (молия-кредит, банк тизими ва ш.к.) вужудга келмади. Жамиятнинг мафкураси, маънавияти объектив иқтисодий заруратни инкор этди, уни юзага чиқармаслик учун очикчасига курашди (рибоъ, тавдилия каби тамойилларни эсланг).

Совет даврида ҳам меҳнатга муносабат анча салбий мазмун касб этди, ҳалол ва сифатли меҳнатнинг қадри тушиб кетди. Чунки у етарлича рағбатлантирилмади, одамлар меҳнатига яраша ҳақ ололмади. Иқтисодий ва сиёсий зўравонликка асосланган совет модели, қатағонлар барҳам топиб, зўравонлик нисбатан камайган сайин самарасини пасайтира бошлади, оқибатда инқирозга юз тутди.

Мустақиллик шароитида биз меҳнатга бутунлай янгича муносабатни шакллантиришимиз лозим. Инсон асосий ишлаб чиқарувчи куч, ҳар қандай ижтимоий фаолиятнинг субъекти сифатида тараққиёт моделининг асосий ижодкори, ҳаракатлантирувчи кучидир.

Биз дунёқарашимизда, баҳолар, қадриятлар мезонида ижодга, меҳнатга янги муносабатни шакллантирсак, яъни боқимандаликни ва текисчиликни инкор қилсак, шахснинг ижодий интилишлари ва тадбиркорлигини рағбатлантиришни, шахс билан ҳисоблашишни ўргансак, жамиятнинг ҳар бир аъзоси фақат меҳнат орқалигина ўзлигини, ўз имкониятларини воқе қила олишига амин бўлсак, ўзбек моделининг салоҳияти янада ортади. Шахснинг моддий манфаати жамоа ва жамият манфаати билан уйғунлашмас экан, ўзбек модели истиқболсиз бўлиб қолаверади. У қанчалик ички тузилиши жиҳатдан мутаносиб бўлмасин, қанчалик фан-техника ютуқларига, янгиликларга очиқ, илғор тамойилларга таянмасин, шахс манфаатларини етарлича ҳисобга олмаса, моделининг имкониятлари реал эмас, балки формал хусусият касб этади ва амалда воқе бўлмайди.

Тўғри, шуни назарда тутиш керакки, моддий рағбат меҳнатга янгича муносабат қарор топмаган жойда, биринчидан, самара бермайди (бу ҳақда қуйида алоҳида тўхталамиз), иккинчидан, ўзи ҳам ривожланмайди. Лекин моддий манфаатдорлик пировардида меҳнатни интенсивлаши, такомиллашиши янги технологияларга интилишнинг пойдевори ва ҳаракатлантирувчи кучларидан биридир.

Ўтиш даврининг қийинчиликлари шахс манфаатларини тўла таъминлашда ҳар хил тўсиқлар ҳосил этмоқда. Бу борада халқ хўжалиги турли бўғинларидаги раҳбар ва мутахассисларда янгича иқтисодий тафаккур етишмаслиги ва амалий тажриба камлиги панд бермоқда. Натижада ўзбек модели ўзидаги мавжуд салоҳиятни яхши юзага чиқара олмаяпти.

Шу боис шахснинг реал даромадларини йилдан йил ошириб бориш лозим. Инвестициялар учун маблағ топиш, капитални жамғариш баҳонасида шахс манфаатлари етарлича таъминланмас экан, эртанги кунда меҳнатга тўғри муносабат шаклланмайди. Яширин иқтисодиёт улуши халқ хўжалигида ўсиб бораверади. Ҳалол ва очиқ ишлаш орқали ўз аҳволларини яхшилашлари мумкинлигига ишонмайдиган одамлар сони кўпаяди ва улар яширин иқтисодиётга қўшилиб кетадилар. Энди биз шахс манфаатини, интилишларини жамоа ва жамият манфаатига қарши қўймасдан, уни юксак баҳолашни ўрганишимиз, одамларнинг меҳнатдан, унинг оқибат натижаларидан манфаатдорлигини муттасил ошириб боришимиз лозим.

Бозор иқтисодиётининг таркибий қисми сифатида меҳнат бозори вужудга келаяпти. Меҳнат бозори ишчи ва мутахассисларнинг ўртасида рақобат пайдо бўлишини, ишчи ва мутахассисларга, уларнинг малакасига нисбатан эҳтиёж бозорнинг таклиф ва

талаб қонуниятига бўйсунитини билдиради. Меҳнаткашлар, жамият аъзолари шунга тайёр бўлишлари керак. Меҳнат бозори иқтисодиётдаги ўзгаришлар туфайли нисбатан тезроқ шаклланади, аммо аҳолининг психологияси, меҳнат бозорига, рақобатга муносабати, ҳатто касб малакаси анча секин ўзгаради, объектив ўзгаришлардан биров ортида қолади.

Демак, ўзбек модели имкониятларини тўлароқ рўёбга чиқариш, иқтисодий ўсишнинг барқарор суръатларини таминлаш учун таълим-тарбия ва маънавий-маърифий ишларда меҳнатга ижобий муносабатни шакллантириш, ёшлар орасида касб танлашга эътиборни кучайтириш билан бир қаторда меҳнат бозори талабларига мосланувчанликни тарбиялаш лозим.

Халқ таълими соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, ўртамахсус ва касб-хунар таълими билан ёшларнинг 2005 йилдан бошлаб тўлиқ қамраб олиниши, уларга касб ўрганиш учун давлат бош ислохотчи ва асосий инвестор сифатида қафолатланган имконият яратиши - бу, бир томондан, шаклланаётган меҳнат бозори талабларини ҳисобга олиш бўлса, иккинчи томондан, меҳнат бозорига ўзбек моделининг таъсир кўрсатишидир.

Кадрлар тайёрлашнинг бундай кенг қамровли миллий дастури жаҳоннинг ҳеч бир мамлакатига йўқ. Бу ҳам ўзбек моделининг миллий хусусиятларидан ва таркибий унсурларидан биридир.

Аммо ўз иқтидори, қобилияти ва қизиқишини рўёбга чиқариш учун тўғри касб танлаш муаммосини, қайси коллежга бориб ўқишни ёш йигит ва қизнинг ўзи эркин ҳал қилади. Айниқса қиз болалар қишлоғидаги ёки унга яқин жойдаги коллежга кириб, ўзларига ёқмаган касбни эгаллашлари, кейин лоқайд, ижтимоий пассивлик ҳолатига тушиб, меҳнат бозорида четга сурилиб қолишлари ҳеч гап эмас. Шу боис ёшлар ўртасида касбга йўналтиришни ташкил этиш тубдан яхшиланиши керак. Ўзбек модели малакали ва ташаббускор ишчи ва мутахассисларга ҳар бир касб бўйича қанча эҳтиёж тушса, шунча қондириш имкониятига эга бўлиши, бунинг учун меҳнат бозорида рақобат, талаб ва тақлиф етарлича шакллантирилиши лозим. Ижтимоий муҳофазалаш тамойилини нотўғри талқин қилиб, меҳнат бозори, рақобат йўлига сунъий тўсиқ қўйиш мумкин эмас. Бу давлатга ҳам, жамиятга ҳам жуда қимматга тушади. Энг аввало катта моддий ресурсларнинг носамарали сарфланишига, боқимандаликнинг узоқроқ сақланишига олиб келади, салбий характердаги қўшимча иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради. Меҳнат бозори бевосита ишлаб чиқариш технологияси ва касб малакаси ўсишига таъсир кўрсатишини унутмаслик керак.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш маданиятининг юксалиши,

сифатининг ошиши фақат иқтисодий рақобатгагина боғлиқ эмас, гарчи иқтисодий рақобат мазкур борада ғоят катта роль ўйнасада. У ишчи ва хизматчиларнинг ўз касбини севиши, ундан фахрланиши, касб этикасига қанчалик амал қилишига ҳам боғлиқ. Қолаверса, жамиятда одамлар ўртасидаги умумий муносабатларнинг қай даражада маданийлиги, ўзаро хайрихоҳликка асосланиши, умумий маънавий-маданий муҳит ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш маданиятига бевосита таъсир қилади.

Ўзбек моделида маънавиятга кенг ўрин ажратилишини тақозо этувчи заруратлардан бири жамиятнинг иқтисодий тафаккурини ислохотлар талабига мослаштириш орқали бозор муносабатлари, бозор инфратузилмаси ривожланишини тезлаштиришдир.

Сир эмас, молия-кредит ва банк тизими фаолияти замон талабларидан ҳали ортда, консалтинг ва лизинг, суғурта ва ш.к, компаниялар, фирмалар, турли-туман шартномалар институтлари тармоғи жуда секин кенгаймоқда, борлари кўнгилдагидек ишламаяпти. Бунинг сабаблари кўп, шулардан бири жамият иқтисодий тафаккурининг яхши ривожланмаганлиги, иқтисодий зарурат тўла англаб олинмаганлиги, ўзибўларчилик муносабатларининг ижтимоий онгда кучлилиги, бирор ишқал чиқиб қолмасин қабилидаги ижтимоий кўркўвнинг ташаббусни бўғишидир. Бинобарин, янгича дунёқараш, эркин иқтисодий тафаккур ва эркин иқтисодий муносабатлар бизга сув билан ҳаводек зарур.

Хўжалик юритиш фаолияти, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, тижорат ва ҳ.к. ҳаммаси фойда олишга қаратилган. Фойда иқтисодиётнинг асосий мақсади, бинобарин, асосий тушунчаси ҳамдир. Унга пировардида рентабеллилик, таннарх, даромад каби тушунчалар бўйсунди. Лекин фойда кетидан қувиш азалий ахлоқий муаммони кўндаланг қилиб қўяди: мақсад воситани оқлайдими? Фойда олишга интилиб, мулкдор ишчи ва хизматчилар меҳнатига ҳақ тўлашда адолат мезонига қандай ва қанчалик риоя қилиши лозим?

Давлат қонун йўли билан меҳнатга ҳақ тўлашнинг умумий ўртача меъёрини белгилайди. Аммо ҳар бир муайян корхонада меҳнат қилиш ва технологик шароит, ишчи ва хизматчиларга яратилган қулайликлар, ички тартиб-интизом, ундаги меҳнатнинг интенсивлиги ҳар хил. Демак, ҳар бир корхонада олинаётган даромадлар, сарфланаётган харажатлар, шу жумладан ишчи ва хизматчиларнинг жисмонан ва психологик, касбий ва малакавий куч-ғайратининг сарфланиши, иш ўрнидаги мавжуд қулайликларни, ижтимоий суғурталаниш ва ҳимояланишни алоҳида ҳисобга олиб, иш ҳақи тўлаш лозим. Доимо текисчилик шароитида меҳнат қилиб, ҳақ олиш-

га ўрганиб қолган жамият учун бу осон эмас. Бунга на ишга ёлловчи, на ёлланувчи, на ишчи-хизматчиларни ҳимоя қилувчи турли жамоат ташкилотлари, айтилик, касаба уюшмалари тайёр.

Меҳнатни муносиб баҳолаб, моддий рағбатлантириш орқали умуман иқтисодиётнинг ривожланишига таъсир кўрсатиш бевожуба иқтисодий тафаккурга боғлиқ. Аҳолининг товар ва хизматларни харид эта олиш қobiliяти қанчалик юксак бўлса (бу унинг ойлик маоши ва бошқа даромадидан келиб чиқади), жамиятда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари шунчалик яхши ривожланади, иқтисодий юксалиш рўй беради. Аксинча, аҳолининг асосий даромади кунини ўтказишга зўрга етса, у ортиқча истеъмол буюмлари харид қилмайди, турли хизматлардан минимал даражада фойдаланади. Бу эса бозорда талаб пасайиб кетишига, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш кенгайиш ўрнига, торайиб қолишига олиб келади. Ишчи ва хизматчиларга кам маош тўлаш дастлаб мулкдор учун (давлат, хусусий шахс, жамоавий мулкдор) фойдали бўлсада, оқибат натижада зарарлидир. Чунки ишлаб чиқариш, умуман иқтисодиёт ўсмай, ривожланмай қолади. Турғунлик эса эртами-кечми инқирозни келтириб чиқаради. Мана шунинг раҳбарлар ва тadbиркорлар унутмасликлари керак. Шу боис ўзбек модели ўз имкониятларини тўлароқ юзага чиқариши учун меҳнатни муносиб тақдирлашга биринчи даражада эътибор қаратиши шарт.

Лекин меҳнатни моддий рағбатлантириш ўз-ўзидан меҳнат унумдорлиги ўсишини, меҳнатга муносабат ўзгаришини белгиласлигини юқорида айтган эдик. Моддий рағбат иқтисодий аъъанавийлик доирасида ўзининг турмушидан мудом қаноат ҳосил қилиб, эҳтиёжлари юксалмайдиган, камсуқумликка ўрганиб қолган кишида ҳатто иш унуми пасайишига олиб келиши мумкин.

Макс Вебер қуйидаги мисолни келтиради: ўрилган 1 морген (0,25-0,33 гектарга тенг майдон) учун 1 марка ҳақ оладиган ўроқчи кунига 2,5 морген ўради ва 2,5 марка ҳақ олади. Хўжайин ҳосилни нобуд қилмай тезроқ йиғиб олиш-мақсадида 1 моргенга 1 марка эмас, 1,25 марка ҳақ белгилайди ва унумдорлик 3 моргенгача ўсишига умид қилади. Лекин аъъанавийлик доирасида тарбия топган ўроқчи кўпроқ пул ишлаб қолиш имкониятидан фойдаланиш ўрнига, доимий 2,5 маркалик иш қилаверади: энди 2,5 морген ўрнига 2 морген ўра бошлайди.

Аъъанавийликка мойил тарбия таъсирида шаклланган меҳнатга муносабат ва турмуш тарзида моддий рағбат биринчи ўринда турмайди. Чунки инсон эҳтиёжлари турғунлик касб этади. Ўроқчи ва унинг рўзғори бир маромда турмуш кечиришга, ўз эҳтиёжларини

ўртача топадиган даромадига мослаштиришга ўрганиб қолган. "Келтирилган мисол биз "анъанавийчилик" (традиционализм) деб атайдиган тафаккур тарзининг ифодаси бўлиб хизмат қилиши мумкин"¹ - дейди Вебер.

Юқоридагидан мантиқан ўроқчи меҳнат унумдорлигини ошириши учун иш ҳақини бироз камайтириш керак эканда, деган хулоса келиб чиқадигандек туюлади. Капитализм ўз ривожланиш жараёнида меҳнатни интенсивлаштириш учун кўп усулларни, жумладан ҳақ тўлашни бироз пасайтиришни синаб кўрган. Лекин бундай усул оқибатда самара бермаган, норозичиликни келтириб чиқарган.

Вебер фикрича, инсонда ривожланган масъулият туйғуси билан бир қаторда шундай тафаккур тарзи қарор топиши зарурки, унинг учун меҳнат бирдан бир мутлақ мақсадга, "даъватга" айлансин. "Меҳнатга бундай муносабат эса инсон табиатининг хоссаси эмас, - эътироф этади Вебер. - У бажарилган ишга кўп ёки оз ҳақ тўлашнинг бевосита натижаси сифатида вужудга келмайди; бундай интилиш узоқ давом этган тарбия жараёнининг натижасида вужудга келади".² Протестант оиласида тарбия топган кишига гўдаклигиданок, меҳнат Яратган томонидан сенга ато қилинган иқтидор ва олдинга қўйилган бирдан бир мақсад, қанча яхши ва халол ишласанг, Яратганга шунча маъқул бўласан, қабилидаги ғоялар сингдирилган. Католик оилада меҳнат "даъват" ва "бирдан бир мақсад", руҳни халос этишда ибодат ўрнини боса оладиган омил мақомига кўтарилмаган. (Немисчада Beruf сўзи ишлатилган. Рус тилига "призвание" деб ўғирилган. Аслида Beruf икки маънони англатади: касб (иқтидор) ва қаҳирик (чорлаш, даъват). Дастлаб - сенга Худо томонидан берилган топшириқ, мажбурият ва унинг сенга даъвати - деган мазмунни ҳам англатган. Вебер таъкидлашича, протестантизмдан ташқари диний оқимларда ва динларда бу тушунчага айнан мос тушунча йўқ. Ҳатто шаклан бир хил сўз бўлганда ҳам, сал бошқачароқ тушунилади). Протестантизм шароитида тарбия топган, меҳнатга худо томонидан юклатилган мажбурият ва халос бўлиш омили, танлаган касбига эса Худо унга ато этган иқтидор ва кўнглига солган даъват деб қарайдиган кишида иш унумдорлигини оширишга доимий ички маънавий рағбат бўлган. У моддий рағбат билан қўшилса, жуда катта амалий натижаларга олиб келган.

Демак, бизда ҳам меҳнатга янгича муносабатни шакллантириш учун уни фақат муносиб тақдирлашнинг ўзи етарли эмас, шунинг-

¹. Вебер М. Избранные произведения М., "Прогресс", 1990 г., с. 81.

². Ўша жойда, 82 б.

дек янгича дунёқарашни қарор топтириш лозим. Аммо меҳнатни муносиб тақдирламаслик ҳам хавфли. Ҳалол меҳнат туфайли яхши турмуш кечириши, жамоада иззат-эътиборли бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги тарбия жараёнида ҳосил қилган тасаввурлари, умидлари ҳаётда оқланмаган кишининг қўли ишдан совийди, аста-секин ишга лоқайдлик, дангасалик шаклланади. Шу боис ўзбек модели маънавиятга, хусусан меҳнат тарбиясига жуда катта эътибор беришни ва айти пайтда тарбия ишлари моддий рағбатлантириш билан мустаҳкамланишини тақозо этади.

Тараққиёт модели учун яна бир масала жуда муҳимдир: бу корхона эгасининг (у давлат бўладими, жамоа ёки хусусий шахсми, қатъий назар) ишчи ва хизматчилар билан муносабати адолатга, ижтимоий ҳамкорликка, ёки эксплуатацияга, адоватга асосланишидир. Айнан адолат масаласи тижоратчи ва харидор, ишлаб чиқарувчи (хизмат кўрсатувчи) ва истеъмолчи муносабатларига бевосита тааллуқли. Корхона эгаси фойда олиш учун инсонпарварлик талабларига унчалик мос келмайдиган, ҳатто очикчасига зид бўлган воситаларни танлаши, ёки табиатга зарар етказиши мумкин. Бунга жамиятнинг қай даражада бефарқ қараши, ёки унинг фаолиятини чеклаши, тақиқлаши нафақат мавжуд қонунларга, шунингдек ахлоқ меъёрларига, қарор топган маънавий муҳитга, фуқароларнинг онглилик даражасига, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олишларига, ижтимоий фаоллигига ҳам боғлиқ. Ўз навбатида ушбу масалаларнинг қандай ечилиши тараққиёт моделининг самарадорлигига таъсир кўрсатади.

Иқтисодиётнинг маънавиятга таъсири, ижтимоий ҳамкорлик ва рақобат

Фойда олишга қаратилган умуқиқсодий фаолият ишлаб чиқариш ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ муайян ҳатти-ҳаракатлар табиатга, жамиятга, ўзгаларнинг манфаатларига, ишига, онгига, қизиқишларига, умуман турмуш тарзига у ёки бу даражада таъсир қилади. Масаланинг экологик ва иқтисодий жиҳатлари устида маҳсус тўхталиб ўтирмайлик. Ҳатто дам олиш, кўча-куйда сайр қилаётган пайтингизда, газета, журналлар ўқиётганингизда ёки телекўрсатувларни томоша қилаётган пайтингизда турли товарлар ва хизмат турларининг рекламасига дуч келасиз. Сиз ёқтирган, истаган ахборот билан бир қаторда сизга "қўшимча" тиқиштириладиган ахборотдан ҳам "баҳраманд" бўлишга мажбурсиз. Рекламанинг маданий савияси, ахлоқ талабларига мазмунан қанчалик мослиги, уни тарқатиш воситаларининг маъқул ёки номаъқуллиги нафақат

юридик, шунингдек ахлоқий ва эстетик меъёрлар билан тартибга солинади. Яъни реклама қонунларни бузмасдан, жамиятнинг дидига, ахлоқий талабларига мослашиши шарт. Лекин амалда ахлоқий ва эстетик талаблар ҳар доим ҳам ҳисобга олинавермайди.

Ғарб мамлакатлари тажрибасидан маълумки, бозор муносабатлари, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг фойда кетидан қувиши аҳолининг кенг қатламларида истеъмолчилик психологиясини ривожлантирмоқда. Бунинг учун ҳатто "тажовузор" реклама орқали одамларнинг онгига таъсир кўрсатилмоқда, дунёқараши қисман бошқарилмоқда. Ҳамма нарса, ҳатто одамларнинг ўзаро таниш-билишчилиги истеъмол товарига, маълум бир ҳолатларини чиқариш воситасига айланмоқда. Бу, табиийки, жамият маънавиятига салбий таъсир кўрсатмоқда. Турли-туман реклама ахбороти одамларнинг фаол онгидан мумтоз адабиёт, санъат ва илм-фан берган билимларни онгнинг нофаол қатламига сиқиб чиқармоқда. Француз социологи А.Моль куйидагиларни эътироф этганди: "Бугун оддий ишчи ақлини "тўлдиришда" унинг метро афишасида ўқигани, радиодан эшитгани, кино ёки телевизорда кўргани, ишга боришда йўлда газетада ўқиб олгани ёки ҳамкасблари ва қўни-қўшниларидан эшитгани кўпроқ роль ўйнайди: мактабдан эса фақат яримунут бўлган тушунчалар тутуни қолади холос."¹ Далил ва мулоҳазаларни жамлаб, Моль шундай хулосага келади: "бизнинг давримизда билимлар асосан таълим тизими орқали эмас, балки оммавий ахборот воситалари орқали шаклланади."² Моль фикрлари бироз кескин, анча бўрттирилган бўлишига қарамасдан, у маълум даражада тўғри, ҳаётдаги мавжуд муайян тенденцияни акс эттиради.

Реклама усулларининг ва истеъмолчилик психологиясининг ғарбда "контркультура" - аксилмаданият деб аталмиш ҳодисаларнинг вужудга келишида маълум роли бор. ("Аксилмаданият" - инсонга қарши турли зўравонликларни, фаҳшни қотилликни, қўрқув ва даҳшатни, инсоннинг ҳайвоний ҳирсларини, тубанлашишни тараннум этиш, жамиятдаги ахлоқий ва эстетик меъёрларни инкор қилиш ва ҳ.к.

Аксилмаданият нафақат ғарб санъатида, шунингдек ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам баъзан кўриниб қолади. Масалан, инсонга ва жамиятга қарши қаратилган "қора жодугарлик", "шайтоний мазҳаблар" каби яширин уюшмалар фаолияти бунга мисолдир. Қисман ғарб ёшларининг 60-йилларда хиппи, 70-80-йилларда панклар жамиятидаги меъёрларга қарши эътирозларини ифода-

1. Моль Абраам. Социодинамика культуры. М., "Прогресс", 1973 н., с. 39.

2. Там же, с 45.

ловчи айрим ҳаракатларида - аксилмаданият унсурлари талайгина.

Аксилмаданият билан баъзи ҳақиқий бадиий асар савиясида юксак ишланган ва эзгулик тушунчаларига зид бўлмаган триллерларни- даҳшатли, кўрқинчи фильмларни - чалкаштирмаслик керак.

Аксилмаданият туғдирган асосий сабаб, албатта, реклама ва истеъмолчилик психологияси эмас, балки маънавиятнинг инқирозидир. Аммо рекламанинг баъзи бир "ностандарт қилиқларидан", хусусан, истеъмолчининг эҳтиросини жунбушга келтириб, унга ҳар қандай усул билан, ҳатто мавжуд меъёрларни атайлаб инкор этиб бўлсада, ташвиқ этаётган ғояни (товарни, хизматни) эслатиб қолиш кабилардан аксилмаданият намуна олган дейиш мумкин.

Аксилмаданият ҳар ҳолда, муайян муаммоаларни туғдирса-да, ғарб ижтимоий ҳаётида кучли аҳамият касб этгани йўқ, этиши мумкин ҳам эмас. Лекин, аксилмаданиятдан фарқли, оммавий маданиятнинг роли ва ҳозирги замон жамиятидаги ўрни жуда катта, шу жумладан бизда ҳам. Оммавий ахборот воситалари, аудио-, видеотехниканинг ривожланиши оммавий маданиятнинг ривожланишига катта ҳисса қўшмоқда. Узоққа бориб ўтирмасдан, қўшиқчилик санъатини мисол келтириш мумкин. Оммавий маданият бир қаноти билан мумтоз маданиятга умумий профессионал савияси ва мазмуни билан яқинлашса, иккинчи қаноти билан кўпинча авом дидига мослашганлиги, саёзлиги ва диднинг унча баланд эмаслиги туфайли аксилмаданиятга жуда яқин бориб қолади. Масалан, ғарб рок экстрадасида "қабристон куйлари" жанри бор. Унда сахнада "мурдаларни" бурдалаш ва шу каби шизофреник қилиқлар намойиш этилади. Ушбу "жанрга" 70-йилларда бутун жаҳонга машҳур эстрада юлдузларидан бири Элис Купер асос солган эди. Оммавий маданиятга оид санъат умуман мазмунан саёз, маҳорат жиҳатдан паст экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳозирги замон оммавий санъатида шундай ижрочилар ўтган ва борки, улар ўз соҳаларининг классикларига айланган (масалан, Ботир Зокиров). Лекин айнан оммавий маданият ҳодисалари кўп жиҳатлари билан хизмат ва товарнинг ўзига хос турига айланмоқда. Ушбу маънода рекламанинг ўзи оммавий маданиятнинг бир туридир. Оммавий маданиятнинг кенг кўламда тарқалиши ҳозирги замон ишлаб чиқариши ва истеъмолчилик психологияси ривожланиши билан боғлиқ. Бу ҳозирги замон иқтисодиётининг маънавиятига таъсиридир.

Умуман ҳозирги замоннинг илмий-техника тараққиёти, ишлаб чиқариши ва иқтисодиёти ижтимоий ҳаётни ва турмуш тарзини "стандартлаштирмоқда". Биринчи навбатда урбанизация (шаҳарлар ва уларда яшовчи аҳоли сонининг кўпайиши ва шаҳар турмуш

тарзи аҳолининг йилдан йил кўпроқ қисмини қамраб олиши) жараёни орқали "стандартлашиш" кучаймоқда. Уй-рўзгор буюмлари ва жиҳозлари, мебель ва ҳ.к. тортиб, то одамларнинг кийим-кечагигача, эрталаб ишга бориб, кеч ишдан қайтиб, дам олишни кўпроқ телевизор олдида ўтказишигача дунё миқёсида бир хиллик касб этмоқда. Ишлаб чиқариш жараёни ва технологияси ҳам худди шундай дунё миқёсида бирхиллик касб этмоқда.

Ишлаб чиқариш ва турмушдаги бирхиллик жинсидан, тилидан, динидан, миллатидан қатъий назар одамлар психологиясида ва нарсаларга, ҳодисаларга муносабатида ўхшашликни кўпайтирмоқда. Бу қисман уларнинг дидига, маънавий эҳтиёжларига ҳам тааллуқли. Шу сабабли замонавий оммавий маданиятнинг баъзи кўринишлари космополитик характерга эга. Уларда миллий ёки минтақавий хусусиятлар, тўла йўқолмаган бўлса-да, кучли аҳамиятга эга эмас.

Замонавий ишлаб чиқариш ва бозор муносабатлари умуман мумтоз қадриятларни қайта баҳолаш, уларни технократик қарашлар, меъёрлар, омоллар билан алмаштиришга уринишларни туғдирмоқда. Ғарбда таълим-тарбияни гуманитарлаштириш, инсонпарварлик ғояларини жамият онгига қайта сингдириш зарурлиги тўғрисида гапирилаётгани бежиз эмас.

Шундай қилиб, иқтисодий муносабатларнинг, иқтисодий ҳаётнинг ички инсонпарварлик моҳияти ва ташқи ташкилланиш, намоён бўлиш маданияти ҳам билвосита ёки бевосита жамиятда қарор топган маънавиятга боғлиқ.

Ўзбекистон кўпмулкчиликка асосланган иқтисодиётни, бозор муносабатларини ривожлантирирар экан, ғарб мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий, маънавий ҳаётидаги ютуқларни ўрганиш билан бир қаторда кўпчилик камчиликларни четлаб ўтиши мақсадга мувофиқ. Шу боис ўзбек модели жамиятни иқтисодий, моддий жиҳатдан ривожлантириш билан бирга инсонни юксалтириш, маънан бой, билимли, дунёқараши кенг, "боқимандаликни ор деб билладиган", ижтимоий масъул баркамол авлодни тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Ўзбек маънавий меросига хос меҳнат ва тижоратда ҳалоллик, истеъмолда нафс ва ҳирсни тийиш, ишлаб чиқаришда ижтимоий ҳамкорлик ва адолат тамойиллари таълим-тарбия ишларида ҳисобга олиниши лозим. Аммо нафс ва ҳирсни тийиш инсоннинг соғлом эҳтиёжлари ўсишининг олдини олишга қаратилмаслиги лозим. Соғлом эҳтиёжлар инсон табиятини бойитади, уни жисмонан ва руҳан, маънан такомиллашувига хизмат қилади. Носоғлом эҳтиёж инсон шахсиятини емиради. Уни буюмнинг, бойликнинг, жигилдоннинг, яъни нафснинг қулига, лаззат ва шахват - ҳирснинг

тутқинига айлантиради. У маишатпараст, исрофгар киши, ёки зикна, ҳасис, очофат, таъмагир киши бўлиб вояга етиши мумкин. Икки ҳолда ҳам у, иложи топилса, қаллобликдан қайтмайди.

Иқтисодиёт инсон эҳтиёжларидан, инсоннинг ўзидан ташқаридаги ҳодиса эмас. Иқтисодиёт инсон учун, зинҳор инсон иқтисодиёт учун эмас. Шундай экан иқтисодиёт билан боғлиқ ҳар қандай масала бевосита ёки билвосита инсонга бориб тақалади.

Фойда олиш иқтисодиётнинг асосий мақсади, дедик. Фойда ахлоқ нуқтаи назаридан турлича баҳоланиши мумкин: масалан, ҳалол ёки ҳаром топилган фойда қабилида. Ҳалол ёки ҳаром усул билан фойда олишнинг мезонлари нималардан иборат? Улар ўртасида чегара борми? Бу жуда қийин ва оғир масала. Аниқ ва қатъий мезон ҳеч қачон бўлмаган. Маълум бир шароитда маъқул ҳисобланган усул, бошқа шароитда номаъқул ҳисобланиши мумкин. Лекин бир нарса аниқ - сизнинг иқтисодий фаолиятингиздан табиат, жамият, одамлар жисмонан ва руҳан (экологик муаммолар, кишилар соғлиғини йўқотиши, қаттиқ эксплуатация сабабли ўзаро бегоналашиш ва худбинлик кучайиши, меҳр-оқибат пасайиши туфайли) зарар кўрмаслиги лозим.

Бу фойда олишни қўл остидаги ишчи ва хизматчиларни эксплуатация қилиш асосида эмас, балки ижтимоий ҳамкорлик асосида қуриш лозимлигини билдиради. Ўзбек модели турли ижтимоий қатламлар, энг аввало ишга ёлловчилар (мулкдорлар) ва ёлланувчилар ўртасида ижтимоий ҳамкорлик муносабатлари ўрнатилишини тақозо этади. Ижтимоий ҳамкорлик эса фақат тарғибот-ташвиқот, даъват, насиҳат воситасида вужудга келмайди. У биринчи галда иқтисодий манфаатларнинг мос келиши, мулкка шерикчилик қилиш негизида шаклланади. Лекин жамиятдаги ижтимоий мўлжаллар, ахлоқий ва юридик меъёрлар, маънавий муҳит ва одамлар ўртасида шаклланган умумий муносабатлар ҳам бу жараёнга таъсир кўрсатмай қолмайди.

Ўзбекистонда ишлаб чиқариш субъектлари (ёлловчилар ва ёлланувчилар) ўртасида ижтимоий ҳамкорликни қарор топтириш мақсадида мулкчиликнинг жамоавий турлари - концернлар, ҳиссадорлик жамиятлари, компаниялар, жамоа корхоналари, ширкатлар ва ш.к. - ривожланишига эътибор қаратилмоқда. Корхона акцияларининг тегишли қисми унда ишлайдиган кишиларга сотилмоқда ёки жамоа корхоналари, ширкатларда уларнинг пай улушлари белгиланиб, тегишли юридик тартибда расмийлаштирилмоқда. Бу ўзбек моделининг ҳақиқатдан ижтимоий ҳамкорликка таяниши учун шарт-шароит яратмоқда.

Реал мулккий шериклик билан бирга олиб бориладиган тарбиявий-тарғибий тадбирлар ижтимоий ҳамкорликни шакллантириш

ва ривожлантиришда юксак самара беради. Оддий ишчи ва мутахассис ҳам, раҳбар ҳам ўз корхонасининг ихлосманди, содиқ фидокориға айланиши учун объектив ва субъектив шарт-шароитлар вужудға келади.

Ижтимоий ҳамкорлик нафақат ёлловчи ва ёлланувчи ўртасида, шунингдек, мулкнинг турли шакллари, катта ва кичик бизнес ўртасида ҳам у ёки бу кўринишда қарор топиши мумкин ва лозим. Бозор муносабатлари, ривожланган мамлакатлар тажрибасидан маълумки, ишлаб чиқарувчилар, тадбиркорлар ўртасидаги ҳамкорлик ўзаро қатъий ишончға, шеригини ҳар қандай шароитда доғда қолдирмасликка асосланади. Тадбиркорларнинг бир бирига ёки қўл остида ишлайдиган ходимиға, ишчисиға берган ҳаттоки оғзаки ваъдалари юридик тасдиқланган шартномадан кам кучға эға эмас. Тадбиркор маҳсулот етказиб берувчи шеригидан белгиланган вақтда келишилган миқдорда хомашё ёки бутловчи қисмларни, ёки бошқа зарур маҳсулотларни олишиға имони комил. Ўзаро тўловларнинг кечикиши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. У қўл остидаги хизматчиси ёки ишчиси берилган топшириқни ўз вақтида ва сифатли бажаришиға шубҳа қилмайди.

Биз ҳали бунга ўрганишимиз лозим. Биз шартномаларни вақтда бажаришни, ўзаро тўловларни вақтда амалға оширишни ҳали уддалай олмаяпмиз. Баъзан эса шеригини ва ишчисини жиндак алдашни эп кўрадиганларға бармоқ ортидан қараймиз. Чунки мазкур бораға оид ҳуқуқий ва ахлоқий онгимиз, умуман иқтисодий тафаккуримиз паст. Корхонанинг ва ишбилармоннинг обрўси, ҳалоллиги, ишончли шерик бўла олиши ва ш.к. иқтисодий этика меъёрлари ҳозирча бизда корхона фаолиятиға, ахлолиға, даромадига таъсир кўрсатувчи омил даражасиға кўтарилган эмас. Чет элларда ишончсиз шерик деган баҳонинг ўзиёқ корхонани синишға олиб келади. Ноҳалол шерик деган баҳо олган киши бизнесда очиқча ишлай олмайди. Ҳамкорликнинг турли шаклларини, энг аввало корхонадаги ички муносабатларни қайта қуриб, умумкорхона манфаати йўлида ҳамжиҳатлик билан тиришқоқ меҳнат қилишни, ташқи шериклар билан ҳалол иш юритишни қанчалик тез ўргансак, ўзбек моделининг оёққа туриб, кучға тўлиши шунчалик тезлашади.

Вебер тўғри таъкидлаганидек, ҳар қандай йўл билан бойиш хирси, молпарастлик, *auri sacra fames* - олтинға малъун эҳтирос (Вергилий) - барча даврларда ҳам айрим кишиларға хос бўлган. Капитализм, эркин бозор ва эркин рақобат шаклланаётган шароитда уларнинг сони тез кўпайган (бизда ҳозир шунға ўхшаш жараён кузатишмоқда). Аммо фойда олишға интиладиган капитализм руҳи "мақсад воситани оқлайди" тамойилини қатъиян инкор этади, фа-

қат қонуний воситаларни тан олади. Капиталистик корхона шу та-
мойил асосида қурилган. Вебер фикрича, ҳозирги замон капита-
лизми руҳи шундай тафаккур тарзини англатадики, "унга ўз кас-
би доирасида қонуний фойда олишга систематик ва оқилона инти-
лиш хос... бундай тафаккур тарзи капиталистик корхонада ўзининг
энг айниятли шаклини топди, капиталистик корхона эса ўз навба-
тида унда ўзининг энг айниятли маънавий ҳаракатлантирувчи қу-
чини топди." ¹

Биз янги жамиятни барпо этишда миллий қадриятларимизни
умуминсоний қадриятлар билан бойитмоқчи эканмиз, капитализм-
нинг оқилона жиҳатларини, илғор тамойилларини ўзлаштириши-
миз керак. Бинобарин, ҳар бир ишчи ва тadbиркорда ўз касби,
ҳалол меҳнати орқали қонуний фойда олишга интилишни тарбия-
ламоғимиз зарур. Корхоналар фаолияти шундай йўлга қўйилмоғи
кераки, у юқорида қайд этилган интилишларнинг тўла рўёбга чи-
қиши учун етарлича шароит яратсин. Бу жамиятда янгича иқтисо-
дий муносабатлар, янгича меҳнат этикаси ва маънавий муҳит шак-
лланиши зарурлигини билдиради.

Ижтимоий ҳамкорлик, иқтисодий шерикчилик ўзаро рақобатни
истисно этмайди. Мулк шакллари ўртасида, турли сармоядор-
лар ва уларнинг корхоналари ўртасида рақобат бўлиши кўпуклад-
ли иқтисодиёт шароитида табиий ҳолдир. Бу кўпмулкчиликка асос-
ланган жамиятнинг табиатидан, моҳиятидан келиб чиқади. Аммо
рақобат фақат стихияли, чегараланмаган "иқтисодий курашни",
ишлаб чиқариш анархиясини билдирмайди. Мазкур ҳолат асосан
энди шаклланаётган, ҳали ноетук капитализм учун хос.

Ижтимоий йўналтириладиган, маълум даражада билвосита бо-
шқариладиган - турли ҳуқуқий рағбатлар, солиқ имтиёзлари, ёки
чеклашлар (прогрессив солиқ) орқали - бозор шароитида ҳар ҳолда
рақобат бошқача кўринишларда юз беради. Ишлаб чиқариш тақ-
симоти, кооперация ва ихтисослашиш, ўзаро шартномалар ва ке-
лишувлар, ички ва ташқи бозорга чиқаётган маҳсулот ҳажми ва
баҳосига ишлаб чиқарувчиларнинг ўзаро келишув асосида таъсир
қилишга уринишлари, айрим турдаги маҳсулотларга ҳатто дав-
латлар ўртасидаги квота белгиланиши рақобатга мутлақо янги
тус бермоқда. Рақобат қилувчилар мурасасиз рақиблардан, кўпин-
ча жиддий масалаларда ҳамкорларга айланмоқдалар. Аммо таъ-
кидлаш жоизки, ҳамкорлик мустақил ҳўжалик юритувчи корхона-
лар, тadbиркорлар ўртасида нисбий характерга, рақобат эса уз-
луксиз, доимий характерга эга. Фақат рақобатнинг кўпол, вульгар
шаклларида нозик, маданийлашган шаклларига ўтилмоқда.

¹. Вебер М.. Ўша асар, 85-6.

Ижтимоий ҳамкорликнинг қай даражада самарали бўлиши, рақобатнинг қанчалик "цивилизациялашган" шаклда кечиши - жамиятнинг маънавий маданиятига, унда қарор топган ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга, иқтисодий муносабатларнинг қай даражада инсонпарварлик қадриятларига мос қурилишига боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида рақобат ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олади. У бир хил касбга эга бўлган оддий ишчилар ва мутахассислар ўртасида ҳам (меҳнат бозорининг талаби ва таклифига мувофиқ), турли касб эгалари орасида ҳам (тармоқлар ўртасидаги рақобатнинг ўзига хос кўриниши), мулкчиликнинг турли шакллари ва бир хил шаклига эга корхоналар (демак, билвосита уларнинг ишчи ва хизматчилари) ўртасида ҳам мавжуд. Рақобат иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим омили, манбаи ҳисобланади. У инсоннинг ўзини ҳам ишлаб чиқарувчи куч сифатида такомиллашишга, билими ва малакасини мутассил оширишга мажбур қилади. Рақобат иқтисодиётнинг кўп хусусиятларини, шу жумладан баъзи салбий тенденцияларини белгилайди, йирик ижтимоий муаммоларни ва зиддиятларни туғдириши мумкин.

Булардан асосийлари қуйидагилардан иборат:

- айнан рақобат туфайли иқтисодий муносабатлар гўёки инсоний муносабатлардан ажралиб, ўзининг мустақил мақсадларига эга бўлиши кучаяди; бундайда гўё инсон иқтисодиётнинг фойда олиш воситасига айланиб қолади, чунки у оддий меҳнат қуроли даражасига туширилади, иқтисодиёт субъекти сифатида ўз шахсий фазилатларининг аксариятидан жудо бўлади, фақат унинг малакаси ва иш унумдорлигигина ўз қиммати тўла йўқотмайди;

- рақобат одамлар ўртасида бегоналашишни доимо озиқлантириб туради, ҳатто ижтимоий ҳамкорлик ахлоқий, маънавий аҳтиёжлар негизида эмас, балки кўпроқ иқтисодий манфаатлар, ўзаро фойдалилик негизида қурилади;

- ишга ёлловчи ва ёлланувчилар ўртасидаги муносабатларда, уларнинг иқтисодий манфаатлари фарқ қилиши туфайли, потенциал тарзда зиддият кучайиши, ижтимоий ихтилофлар келиб чиқиши эҳтимоли доими мавжуд бўлади.

Шу боис жамиятда рақобатнинг салбий таъсирининг олдини олиш ёки мумкин қадар пасайтириш механизми ишлаб чиқиши зарур. Мазкур механизм қуйидагилардан таркиб топади: биринчидан, меҳнатни муҳофаза қилиш ва иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи қонунлар, меъёрлардан ҳамда давлат томонидан белгиланган ижтимоий кафолатлардан; иккинчидан, ишчиларнинг касаба уюшмалари маъмурият билан, кенгроқ миқёсда маҳаллий ҳокимият билан иккитомонлама шартномалар тузиши, турли бошқа жамоатчилик ташкилотлари, жамғармалар, инсон

ҳуқуқларини, табиатни муҳофаза қилувчи ташкилотлар фаолияти-дан; учинчидан, синфлар ва табақалар ўртасида юқоридаги икки гуруҳ омиллар таъсирида ва уларнинг бевосита давоми сифатида ижтимоий ҳамкорлик муносабатларининг қарор топишидан; тўртин-чидан, жамиятда хайрихоҳлик, инсонпарварлик, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларга ҳурмат муҳитининг вужудга келиши, жамият маданий савиясининг юксалишидан.

Мана шу тўрт гуруҳ омиллар бозор иқтисодиётида, рақобатда потенциал мавжуд зиддиятларга қарши посонги вазифасини ўтов-чи механизмни вужудга келтиради. Бу механизм қанчалик тўғри, ички таркибий тузилмаси мутаносиб шаклланса, ўзбек модели шунчалик самарали ҳаракат қилади ва жамиятда ижтимоий адо-лат таъминланади. Бозор рақобатининг ижобий таъсири кучайиб, салбий таъсири камаяди.

Меҳнатни муҳофаза қилувчи қонунлар (меҳнат кодекси) ишга ёлланувчининг манфаатлари ва ҳуқуқларини рўёбга чиқаради. Белгиланган стандарт даражасида меҳнат шароити бўлишини, яъни унинг техник ва санитария-гигиена талабларига тўғри келишини, техника хавфсизлиги, иш ўрнининг квадрат метри, тозаллиги, ҳаро-рати, ёритилиши ва ҳ.к. ни таъминлашга хизмат қилади. Ишга ёлланиш ва бўшаш тартибларини, иш вақтининг меъёрларини, ка-фолатларини белгилайди. Бу билан ишга ёлловчининг ёлланувчи устидан ўзбошимчалиги йўлида тўсиқ бўлади.

Турли даражадаги жамоавий шартномалар тузилиши ҳам меҳ-нат бозори таклиф ва талаблари шаклланишидаги стихияликнинг анча олдини олади. Касаба уюшмаларининг ижтимоий муҳофаза-лаш, тарбиявий фаолияти, ҳар хил жамоат ташкилотларининг ай-нан шундай фаолиятлари ёлланувчиларнинг ҳар томонлама ижти-моий муҳозафаланишини кучайтиради, онгини ўстиради, ўз ҳақ-ҳуқуқларини юзага чиқаришига кўмаклашади. Жамоат ташкилот-лари турли фаолияти, шунингдек, табиатга ишлаб чиқариш томонидан етказиладиган зарарни камайтиради (кейинги муам-мо давлат қонунлари орқали ҳам қаттиқ тартибга солинади).

Ёлловчилар ва ёлланувчилар муносабатларининг ижтимоий ҳам-корлик асосида қурилиши жамиятда барқарорлик таъминланиши-нинг, иш ташлашлар, забастовкалар, синфий тўқнашувлар, алғов-далғовларнинг олдини олишнинг, ҳар хил зиддиятларни музока-ралар, келишувлар орқали ҳал қилишнинг асосий шартларидан биридир.

Ва, ниҳоят, жамиятда қарор топган маънавий муҳит бу борада ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Агар жамиятда "одам одамга бўри-дир" деган наҳлга ўхшаш меъёрлар кенг тарқалган бўлса, қўшни қўшнини, ҳамкасблар бир бирини пойласа, одамлар худбин ман-

фаатлари йўлида фақат бир бирини алдаса, меҳр-оқибат совиб, ўзаро бефарқлик, ҳатто нафрат кучайиб бораверса, ижтимоий табақалар ва синфлар ўртасидаги муносабатлар ҳам ўзаро шубҳа, ички адоватга асосланади. Бундай муҳит шароитида кичкина, арзимас зиддиятлар бўриб кетади, жиддий муаммолар туғдиради. У жамиятда вужудга келган таназзул, инқироз пайтлари адоватни юзага чиқариб, амалда барқарорликни бузиб юбориши мумкин.

Аксинча, соғлом ижтимоий-маънавий муҳит майда-чуйда зиддиятларнинг авж олишига йўл қўймайди, жиддийроқ зиддиятларни келишувчилик орқали ҳал қилишга жамиятни ундайди. Синфлар ва табақалар ўртасида ҳамкорлик қарор топиши ва янада мустақамланиши учун қулай ижтимоий-психологик ва ижтимоий-мафкуравий шарт-шароит яратади.

Жамиятда ижтимоий ҳамкорлик ўрнини ижтимоий қарама-қаршилиқ ва адоват эгалласа, маънавий муҳит носоғлом бўлса, миллий ғоя шаклланмайди ёки унутилади, тараққиёт модели очиқчасига ёки яримяширин иқтисодий ва ижтимоий зўравонликка асосланади.

Маънавий муҳит кенг маънодаги маънавиятнинг таркибий қисмидир. Буни назарда тутсак, маънавиятнинг иқтисодиётга, ўзбек модели юзага чиқишига кўрсатадиган таъсирини теранроқ англаб оламиз.

ХУЛОСА

Хулоса қиладиган бўлсак, ўзбек моделида маънавиятга катта аҳамият берилиши меҳнат қадрини кўтаришга, унга янгича муносабатни, умуман жамиятда янгича иқтисодий тафаккурни шакллантиришга, турли табақалар, биринчи навбатда ишга ёлловчилар ва ёлланувчилар ўртасида ижтимоий ҳамкорликни қарор топтиришга, инсон эҳтиёжларига йўналтирилган маданий бозорни, янгиларга очиқ, қайишқоқ ва динамик, ўзини ўзи тартибга соладиган иқтисодиётни вужудга келтиришга қаратилгандир.

Юқорида билдирилган мулоҳазалардан қуйидаги тавсиялар келиб чиқади:

1. Ўзбек модели анъанавий меҳнат тарбиясининг мазмунини замонавий технологияга асосланган, рационал ташкил этилган ишлаб чиқаришга, бозор иқтисодиётига, энг аввало меҳнат бозорига мослаштириб бойитишни тақозо қилмоқда. Оилада, боғчада, мактабда меҳнат тарбиясининг асослари ўзлаштирилади. Анъанавий тарбиямиз меҳнатсеварлик, ишдаги тартиб-интизом, иш жойини ва асбоб-ускуналарни авайлаб-асраш, озода сақлаш, шеригини қўллаб-қувватлаш каби хислатларни шакллантиришга хизмат қила-

ди. Эндиликда фақат буларнинг ўзигина етарли эмас. Меҳнатда эришган муваффақиятларга шахс сифатида ўз имкониятларини, иқтидорини юзага чиқарадиган, жамиятдаги моддий ва маънавий мавқеини белгилайдиган омил, деб қараш болага ёшлигида-ноқ сингдирилиши мақсадга мувофиқ. Худди шунингдек, меҳнатда энг катта муваффақиятга фақат тўғри танланган ва яхши ўзлаштирилган касб орқали эришиш мумкинлиги, инсон бутун умри давомида касб маҳоратини ўстириши, такомиллашиб бориши лозимлиги оила, боғча ва мактабдаги меҳнат тарбиясининг марказида турмоғи лозим.

Бола касб-хунар коллежига келгунча, унда меҳнат асосий ижтимоий қадрият деган эътиқод ва муайян касбни эгаллашга интилиш аллақачон шаклланган бўлиши лозим. Шунда унинг коллежда ўқиби, касб эгаллаши самаралироқ бўлади.

2. Педагоглар, психологлар, маънавият ва маърифат билан шуғулланувчи бошқа олимлар ва мутахассислар юқоридаги талабларни ҳисобга олиб меҳнат тарбиясининг янги содда ва теран концепциясини яратишлари, уни оила, боғча, умумтаълим ва касб таълими мактабларига, олий ўқув юртларига етказишлари лозим.

Ҳозирча Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури бўйича кўпроқ ташкилий-бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда: академик лицейлар, касб-хунар коллежлари қурилмоқда, уларнинг моддий ўқув базаси мустаҳкамланмоқда, таълим стандартлари ва янги дарсликлар яратилмоқда. Таълим стандартлари ишлаб чиқарилиши жараёнида ўқишга янги ёндашувлар, услублар, ўқитишнинг илғор технологияси ўз аксини топмоқда. Аммо тарбия борасидаги ишлар Миллий дастур талаблари даражасида эмас. Энг аввало тарбиянинг янги концепцияси ҳали яратилгани йўқ. Тарбиянинг янги концепциясида миллий ва умуминсоний қадриятлар қандай уйғунлаштирилиши, тарбиядаги меросимизнинг қайси жиҳатларини танқидий қайта кўриб чиқишимизни, уларни хорижнинг қайси қадриятлари ҳисобига бойитишимиз ва бизнинг шароитимизга қандай мослаштиришимиз мумкинлиги конкрет акс этиши керак. Тарбия таълимдан ортда қолмаслиги лозим.

Меҳнат жамоаларидаги иқтисодий ва касб ўқувларида бозор иқтисодиёти масалалари билан бир қаторда меҳнатга янгича муносабатни шакллантиришга эътиборни кучайтириш керак. Бундай тарбия ҳар бир корхона ва касбнинг хусусиятини ҳисобга олиб пухта ўйланган, доимий ва систематик равишда амалга ошириладиган услубларни ишлаб чиқишни талаб қилади.

3. Ўзбек модели объектив равишда ҳар бир жамоада ҳам, бутун жамиятда ҳам шахс манфаатига қурбон қилинмаслигидан ютади. Ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатини тақдирлашда уларнинг ин-

дивидуал қўшган ҳиссаси аниқ ҳисобга олиниши керак. Бу мақсадда барча корхоналар ва ташкилотларда дифференциал ҳақ тўлаш услуби, турли коэффицентларни қўллаш тартиби жорий этилса, социализмдан қолган текисчилик тўла бартараф қилинса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Жамиятда шундай объектив шарт-шароит вужудга келиши лозимки, ҳар бир киши ўз касби доирасида қанча ҳалол ва унумли меҳнат қилса, шунча кўп фойда олиш имкониятига амалда эга бўлиши ва бунга у қаттиқ ишониши зарур. Умуман тарбия, ахлоқ ва ҳуқуқ меъёрлари, ижтимоий амалиёт, турмуш тарзи, иқтисодий муносабатлар - меҳнатни тақдирлаш ва рағбатлантириш, тақсимот, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, алмашув ва истеъмол, ижтимоий кафолатлар ва имтиёзлар ҳаммаси шу мақсадга қаратилиши керак. Бу алоҳида индивидни тақдирлашда ҳам, ишлаб чиқариш жамоасини тақдирлашда ҳам ҳисобга олиниши лозим. Давлат солиқ орқали яхши ишлайдиган корхоналарни эзиб ташламаслиги, улар ҳисобидан қолоқларни шатакка олмаслиги керак.

Ҳалол меҳнат орқали шахс ўз турмушини яхшилаши, эҳтиёжларини қондириши, табиат берган иқтидорни, ижодий имкониятларни рўйбга чиқариш мумкинлигини кенг омма онгига етказиш маънавият ва маърифат, тарғибот ва тарбия ишларининг марказида турмоғи лозим. Бу ишга барча ижтимоий институтлар, давлат, нодавлат ташкилотларининг тарбиявий, маърифий-маънавий имкониятларини йўналтириш керак. Маънавият ва маърифат марказларига бу ишни мувоффиқлаштиришни юклатиш лозим.

4. Ўзбек модели ишлаб чиқаришни ташкил этишни ва моддий рағбатлантиришни мутассил рационаллаштириб боришни тақозо этади. Совет даврида бу борада иррационал усуллар кўп учрар эди. Масалан, давлат томонидан харид нархларини белгилашдаги ўзбошимчалик, баҳоларнинг иқтисодий жиҳатдан асосланмаганлиги (бунинг ўзиёқ ирриционализм) натижасида кўпчилик корхоналар, айниқса қишлоқ хўжалик корхоналари давлатдан қарзга ботиб қолар эди. Давлат вақти-вақти билан уларнинг қарзидан воз кечар эди. Бундай шароитда кўпчилик корхоналарда талон-тароҳликлар, сунистеъмолчилик, маблагни нотўғри сарфлаш вужудга келди. Умуман ишлаб чиқариш тежамкорлик, фойда олишга интилиш ўрнига, кўпроқ сарф-харажат қилишга мойиллик кўрсатди. Шундай қилиб, социалистик иқтисодиёт рентабеллик, фойда олиш каби тушунчаларни, кўпчилик объектив иқтисодий қонунларни инкор этди.

Оқибатда ёмон ишлаётган, талон-тароҳликка, молиявий ва ишлаб чиқариш ресурсларини нооқилона сарфлашга йўл қўйган корхона ютар, ишни тўғри ташкил қилиб, ўз аравасини ўзи қийинчи-

лик билан тортиб келган, қарздор бўлмаган корхона ютқазар эди. Алоҳида ишлаб чиқариш ҳам, бутун халқ хўжалиги, иқтисодиёт ҳам ирриционллик касб эта бошлади.

Фақат рационализмга асосланган ишлаб чиқариш, халқ хўжалиги ва иқтисодий муносабатларгина фан-техника ютуқларига ва ҳар томонлама такомиллашишига ички эҳтиёж сезади.

Корхоналарда иш барча бўғинларда, мамлакатда иқтисодий муносабатлар барча йўналишларда оқилона ташкил қилиниши, умуман рационализмга асосланиши ўзбек модели самарали бўлишининг ҳал қилувчи шартларидан биридир. Норентабел, технологиясини такомиллаштира олмайдиган, иш унумдорлигини ва маҳсулот сифатини муттасил ошириш қўлидан келмайдиган корхона касодга учраши тайин. Ишчи ва хизматчилари ноаҳил, корхонапарварликдан йироқ, ўз жамоаси учун қайғурмайдиган корхона ҳам касодга маҳкум. Шу боис рационализм билан бир қаторда корхонапарварлик хислатини шакллантиришга эътибор кучайтирилиши зарур.

5. Ўзбек модели туғдирган яна бир зарурат қуйидагидан иборат: маънавий-маърифий ишлар шундай мақсадга йўналтирилиши керакки, иқтисодий муносабатларда, иқтисодий баҳолар мезонида ахлоқий меъёрлар, меҳнат этикаси корхона ва тадбиркорнинг, алоҳида олинган ишчи ва мутахассиснинг иқтисодий фаолиятига, иқтисодий тақдирига юридик меъёрлардан кам таъсир кўрсатмайдиган омилга айлансин. Масъулиятсиз, сўзининг устидан чиқмайдиган, шартномани тўлиқ бажармайдиган корхона ёки тадбиркор ва ишчи келажакда бўлмаслиги лозим. Бунинг учун жамиятда шунга мос дунёқараш, шунга мос маънавий муҳит ва иқтисодий амалиёт қарор топиши зарур. Рақобатнинг иқтисодиётга ижобий таъсирини кучайтириб, салбий таъсирини пасайтирадиган механизм такомиллаштирилиши, ёлловчи ва ёлланувчи ўртасида муносабатлар ижтимоий ҳамкорлик асосида қурилишига жамият мўлжали қаратилиши лозим.

6. Замоनावий ишлаб чиқаришнинг мутассил рационаллашиб бориши, илмий-техника тараққиётининг, замоनावий технологияларнинг нафақат ишлаб чиқаришни, шунингдек ижтимоий ва маиший турмушни ҳам стандартлаштириши, технократик қарашларнинг кучайиши, оммавий маданият бағрида "аксилмаданият" унсурлари кўпайишининг олдини олиш каби долзарб муаммолар маънавий-маърифий ишларни фаоллаштиришни талаб қилибгина қолмай, таълим жараёнини, айниқса касб-хунар таълими жараёнини инсонпарварлаштиришни тақозо этади.

МУНДАРИЖА

1.Сўз боши.....	3
2.Дастлабки қайдлар.....	4
3.Масалага ғарб олимлари муносабати.....	5
4.Маънавиятнинг иқтисодиётга таъсири.....	12
5.Иқтисодиётнинг маънавиятга таъсири, ижтимоий ҳамкорлик ва рақобат.....	19
6.Хулоса.....	28

АДАБИЙ - БАДИИЙ НАШР

Абдирахим ЭРКАЕВ

МАЪНАВИЯТ ВА ИҚТИСОДИЁТ

Техник муҳаррир: Ч. РАҲМОНОВ

ИБ № 0417

Теришга 4.05.2000 йилда берилди. Босишга 8.06.2000 йилда рухсат этилди. Бичими 60x84 . 1/16. Офсет босма усулида чоп этилди. Шартли босма табоғи 1,86. Шартли бўёқ-оттиск 1,92. Нашр босма табоғи 2,02. 1000 нусхада. 28-2000 шартнома. № 12 буюртма. Эркин нархда.

“Насаф” нашриёти. 730018, Қарши шаҳри, Мустақиллик шоҳ кўчаси, 22-уй.

1800

ᲛᲐᲥᲐᲛ